

IX - XII Asrlarda Movarounnahr va Unga Tutash O'lkalardagi Etno-Madaniy Jarayonlar

Ahmadjonov Ahrorbek¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada sharq uyg'onish davri (IX-XII asrlar) dagi Movarounnahr va unga tutash o'lkalardagi xalqlarning etnosi, madaniyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ilk o'rta asrlar, Markaziy Osiyo, Movarounnahr, so'g'diylar, qoraxoniylar, arablar, Farg'ona, Kesh

Ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarining etnik va madaniy taraqqiyoti uchun katta axamiyatga molik bo'lgan bir necha viloyatlar mavjud edi. Farg'ona, Ushrushona, Shosh, So'g'd, Kesh, Nasaf, Toxariston, Xorazm shular jumlasidan. Markaziy Osiyo xalq-larining, jumladan o'zbek xalkining shakllanish jarayonida Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Sirdaryoni o'rta va kuyi oqimlarida, unga tutash cho'llarda yashagan etnoslarning ham roli oz bo'lmagan albatta. Bu xududlar ko'p asrlik tarixiy davrlarni o'tib, qanchadan-qancha etnik uyushmalarni, davlatlarni, qirg'in urushlarni, bosqin va talonchilikni kechirgan. Uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy sharoitga qarab, har bir xududning aholisi, uning etnik tarkibi va o'ziga xos iktisodiy va madaniy hayoti shakllangan. Shu bilan bir vaktida mazkur o'lkalar iktisodiy, madaniy va etnik jihatdan bir-birlari bilan doimo uzviy bog'liq bo'lib kelgan.

Markaziy Osiyo xalkdarining tarixiy iqboli ham deyarli bir xilda kechgan. IX—X asrlarda Markaziy Osiyo xududlarining etnik tarkibi bir tekisda bo'lmagan. Tilga olingan viloyatlarning asosiy xalqi, yuqorida qayd etib o'tganimizdek, qadimdan turg'un yashab, dehqonchilik, xunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan. So'zsiz IX—X asrlarda bu aholining katta kismi turkiyzabon xalqlar bo'lgan. Vohalarda turkiy xalkdar bilan yonma-yon, ko'p hollarda aralashib tojik xalqi ham yashagan. Arab istilosidan keyin ayrim viloyatlarda turg'un bo'lib, arablar va etnik guruxdar ham joylashib qolgan. Turkiyzabon aholining ma'lum qismi ilk o'rta asrlarda ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va yarim o'troq hayot kechirib, xo'jaligida chorvachilik muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Chorvador va o'troq xalqlar doimo bir-birlari bilan iktisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelganlar.

Movarounnahr xududida mavjud bo'lgan viloyatlarning barchasi IX—X asrlarda iktisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etgan, hosildor yerlari, mevalari serob bo'lgan. Al-Istaxriy (IX asrning ikkinchi yarmi — X asrning birinchi yarmi) o'zining «Masalik al-mamalik» ismli jug'rofiy asarida «So'g'dda, Ushrushonada, Farg'onada va Shoshda (Choch) shu darajada serobgarchilikki, ular (viloyat aholisi) hayvonlarini meva berib boqadilar», deb yozgan edi. Istaxriy bu so'zlar Osiyoning ko'p viloyatlarida bo'lib ularning geografiyasini o'rganish bilan bir vaktida tabiatining, kishilarining hayoti bilan ham tanishgan, hamda Movarounnahr sharoitini boshqa xududlar bilan solishtirib shu xulosaga kelgan bo'lishi kerak. Arab va fors tilli manbalarda kayd etilgan ma'lumotlardan, o'sha davrlardagi Movarounnahr viloyatlarining ichida eng ko'p nufuzli hudud Farg'ona vodiysi bo'lganligini tushunib olish qiyin emas. X asr Farg'ona viloyatida 40 ta shahar bo'lgan. Uning poytaxti shu davrlarda Axsikent bo'lib, shaharning kattaligi (aylanmasiga) 3 farsang masofaga cho'zilgan bo'lib, uning ichida bog', kanallari va bir qancha xrvuzlari borligi qayd etilgan. Axsikentning atroflarida (devordan tashqarisida) ham bog'lar, daraxtzorlarning mo'lligi va ular bir-birlaridan uzilmasdan 2 farsang masofagacha cho'zilib ketgan, deb ta'riflanadi.

Farg'onada Axsikentdan tashqari yana bir kancha shaharlarning nomlari qayd etilgan. Vodiydagi shaharlarning ichida eng yiriklari sog'lom shahar Quba (hozirgi Quva), O'sh, O'zgan edi. Bu shaharlarning ichida va atroflarida bog', rog'lar va kanallar mavjudligi ta'kidlab o'tilgan. Farg'ona vodiysida qishloqlarning mo'lligi va kattaligidan bu xududda IX—X asrlarda o'troq aholining birmuncha zich joylashganligidan dalolat beradi. So'zsiz turg'un aholining vodiya bu qadar ko'pligi avvalo, mazkur hududning tabiiy va iqtisodiy jihatdan boyligi bo'lsa kerak. Arab va fors tilida yozilgan tarixchi va geograflarning aytganlarini xisobga olib IX-X asrlarda Farg'ona vodiysida turg'un yashovchi aholining 1,5 mln. deb taxmin qilish mumkin. Bunga tog'oldi yaylovlarida, vodiyning shimoli-sharqidagi tog'li rayonlarida yashovchi ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholi kirmaydi. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi qavmlarning soni taxminan 0,5 mln. kishi bo'lgan desak, shunda Farg'ona vodiysining aholisi 2 mln. kishi bo'lib chiqadi. Farg'ona vodiysining g'arbiy chegarasi «Sirdaryoning o'rta qismidagi viloyatlarga ulanib ketgan. Bu mintaqada (Sirdaryoning o'rta qismida) Xo'jand, Usrushona (Sirdaryoning chap sohilida) va Shosh vohasi joylashgan. Farg'onadan Ushrushonaga o'tishda Movarounnahrning o'rta asrlardagi yirik shaharlaridan biri Xo'jand joylashgan bo'lib, u IX—X asrlarda arab geograflarining ma'lumotlarida alohida viloyat (Xo'jand viloyatining) markazi xisoblangan. Ushrushonaning poytaxt shahri Bunjiketdan tashqari yana boshqa shaharlar ham tilga olinadi. Shularning ichida eng yiriklari Zomin va Jizzax shahari hisoblangan. Bu shaharlar Buyuk Ipak yo'lida joylashgan bo'lganligidan o'z davrining birmuncha taraqqiy etgan

¹ Andijon davlat universiteti, Tarix fakulteti 3-kurs talabasi

shaharlaridan hisoblangan. Nomlari keltirilgan shaharlardan tashqari viloyatda yana bir qancha shaharlar bo'lib, ularning har biri katta rustaqning markazi hisoblangan.

Turkiyzabon xalkdarning turg'un yashovchi qismi nafaqat Ushrushona viloyatida, Movarounnahrning barcha viloyatlarida qadim davrlardan yashab kelganligi tarixdan ayon. Lekin shular qatorida IX – X asrlarda Movarounnaxrda, uning cho'l zonalari va tog'li rayonlarida ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turkiyzabon etnoslar ham oz bo'lmagan. Somoniylar xizmatida ham turkiy qullar oz bo'lmagan. Bularning ichidan viloyat hokimlari, harbiy sarkardalar, hatto davlat boshlikdari yetishib chiqqan: Samjuriy, Alptegin, Tosh, Faiq va boshqalar shular jumlasidan. Alp-tegin, Somoniylarning sobiq quli, keyinchalik yirik harbiy sarkarda. Xuroson viloyatining hokimi va yirik feodal. U boyib Xuroson va Movarounnahrda joylashgan 500 qishloqni sotib olgan, har bir shaharda qasri, hovli-joylari, karvonsaroylari mavjud bo'lgan. Alp-teginning Nishopur bozoridan sotib olgan Sabuk (keyinchalik Sabuk-tegin) ko'tarilib yirik harbiy sarkarda bo'ladi va 977 yilda G'aznani qo'lga kiritib Xurosonda G'aznaviylar sulolasiga asos soladi. Sabuqtegin vafotidan keyin (997 y.) Qoraxoniylar bilan birgalikda uning katta o'g'li Maxmud G'aznaviy Somoniylarga qattiq zarba berib Xurosonni batamom egallab, uning chegarasini kengaytirib yirik davlatlar darajasiga ko'taradi. Ayni shu yillar (999 y.) Qoraxoniylar Movarounnahrni batamom qo'lga kiritdilar. Shunday kilib X asr oxirida Osiyoning markaziy hududlarida ikki yirik davlat Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlati vujudga keldi. Har ikkalasini ham turk kishilari boshqargan. So'g'diyona o'lkasining taraqqiy etishida uning geografik jihatdan qulay o'rnamashgan joyi ham benihoyat katta ahamiyatga ega edi. Zarafshon vohasidagi yirik shahar va qishloqlar katta tijorat yo'lida — Buyuk ipak yo'lida joylashganligidan bu o'lka aholisi bir qancha mamlakatlar, xalklar va elatlar bilan savdo-sotiq va madaniy aloqalar olib borish imkoniyatiga ega edi. Bu muhim aloqa yo'li orqali Movarounnaxrga turli mamlakat va o'lkalardan xilma-xil tovarlar keltirilgan, o'lkadan ham chetga dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlari chiqarilgan. So'g'diyonani o'troq aholisining (so'g'diylar) ma'lum qismi tijorat bilan shug'ullanib karvon bilan Afg'oniston, Hindiston, Eron va boshqa old Osiyo mamlakatlariga, Yettisuv va Sharqiy Turkiston orqali sharqqa, to Xitoygacha borganlar. Mahalliy tijoratchilar o'lkalarining taraqqiyoti yo'lida bevosita xizmat qilib, uning iktisodiy va madaniy jihatdan rivojlanib borishiga katta hissa qo'shganlar. So'g'diyonaning markaziy shaxri Samarqand bo'lib, Buyuk Ipak yo'lining chorrahasida joylashgan edi. Manbalarda qayd etilishicha shahar bir necha dahalarga va mahallalarga bo'lingan. Samarqand o'z davrining ko'p nufuzli shaharlaridan hisoblangan; X asrda unda taxminan 100—110 ming kishi yashagan. Arab geograflarining Samarqand So'g'di rabotlari va shaharlari haqidagi ma'lumotlaridan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qishloqlar zich, aholi tig'iz joylashganligini inkor qilib bo'lmas kerak. Chunki Istaxriy, Ibn Havqal va Muqaddasiy (X – XI asr o'rtalari) Movarounnahrda bo'lib, viloyatning bir qancha shahar va qishloqlarida bo'lib, o'z ko'zlari bilan ko'rgan-bilganlarini asarlarida bayon etganlar. Bular ham xatoga yo'l qo'yan bo'lislari mumkin. Lekin ayrim rustaklarida qishloqlarning ko'p bo'lishi, aholisining tig'izligi, shaharlarining iktisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etganligi haqidagi axborotlarga ishonmaslikka hech asos yo'q. Zarafshon daryosining o'rta okimlarida joylashgan to'rta yirikshaharlar (Ishtixon, Kushon, Dabusiya va Robinjoi) Samarqand va Panjikentdan keyingi, o'rta darajadagi shaharlar bo'lgandir. Yuqorida Samarqand shaxrida 100 – 110 ming kishi yashaganligi haqida gan ketgan edi.

Panjikent aholisi 40 ming hisoblangan edy. Ammo viloyatdagi boshqa shaharlar o'rta darajadagi shaharlar bo'lgan. O'sha asr taraqqiyotini hisobga olib, arab geograflarining axborotlariga asoslanib, X asrda, eslatilgan 4 ta shaharning har birida o'rta hisob bilan 10 ming kishidan yashagan desak, to'rt shaharda 40 ming kishi yashagan bo'lib chiqadi. Viloyatdagi qolgan 7 shahar (13 tadan) kichik shaharlar bo'lib, ularning aholisi 5—6 ming atrofida bo'lgan bo'lishi kerak; unda 7 ta shaharning umumiy aholisi ham 40 mingga yaqinlashadi; shunda Zarafshon daryosi o'rta oqimidagi barcha shaharlarida yashovchi aholining soni 230 ming bo'lgan bo'ladi. Bunga qishloq aholisi kirmaydi. O'rta Osiyo bo'yicha shahar aholisi umumiy aholining 20 – 25 foizini tashkil qilganligini hisobga olib, Samarqand viloyati qishloq aholisining sonini 850 ming mo'ljallash mumkin. Shunda bu hududda turg'un yashovchi shahar va qishloq aholisining umumiy soni 1.080 ming kishiga yaqinlashadi. Samarqand viloyatining tog'li rayonlarida va cho'l zonalarida ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi turkiyzabon qabilalar (qarluk, chig'il, o'g'uz va boshq.) yashaganliklari haqida yukorida gapirilgan edi. Chorvador turkiy kabilalar son jihatidan kamroq bo'lgan bo'lishi mumkin. Chunki, Movarounnaxr hududiga arablar istilosidan keyin va Somoniylar davrida ko'chmanchilardan faqat islom dinini qabul kilgan qabilalar kelib, yaylovdan joy olib, yashashi mumkin bo'lgan. Bularning soni 200 ming hisoblansa, shahar va viloyatda yashagan aholining soni taxminan 1.280 ming kishi bo'ladi. Bu taxminiy hisob albatta. Buxoro viloyati asosan Zarafshon daryosining kuyi okimlarini egallagan, IX—X asrlarda iktisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy etgan Movarounnahr mintaqalaridan biri edi. Bu viloyatning sharqiy chegarasi Karmana shahridan boshlab, g'arbda Amudaryo sohillarigacha borgan. Nurota rayoni ham Buxoro viloyati tarkibida bo'lib kelgan. Buxoroda «bir korxon bor edi; unda paloslar, darpardalar, yozgi kiyimlar, yostiq jildlari, funduqiy (jigarrang) joynomozlar va ust kiyimlarni xalifa uchun to'qir edilar: bitta darpardaga (butun) Buxoro xiroji sarf bo'lardi. Bag'doddan har yili alohida bir omil (amaldor, soliq yig'uvchi) kelib Buxoro xirojining evaziga shu kiyimlardan olib ketar edi deb yozgan edi, Narshaxiy. Hunarmandlarning ishini yuqori baholab, tarixchi quyidagilarni bayon etadi: «Buxoro shaxrida shunday ishga tayin kilingan ustalar bo'lar edilar; viloyatlardan savdogarlar kelib, odamlar zandoniychini (Zandonachi kishlog'ida to'qiladigan mato) olib ketganlaridek, u kiyimlardan Shom va Misrga, Rum shaharlariga olib ketar edilar. Xurosonning hech bir shaxrida bunday (mato) to'qiy olmas edilar». Buxoro IX—X asrlardagi rabot (qishloqlarni) o'z ichiga olib birmuncha kengaygan, aholisi soni ko'paygan.

Shu asrlardagi Buxoroni tilga olib Istaxriy uni (Buxoroni) Movarounnaxr va Xurosonda eng ko'p aholi yashaydigan shahar, deb ta'riflaydi. Afsuski, axoli sonini aniq belgilab beradigan boshqa aniq ma'lumotlarga ega emasmi. O. G. Bolshakovning taxminiy hisobiga ko'ra, Buxoroda X asrda 40 – 50 ming kishi bo'lgan. Uning atroflarida va rabotlarida yana 48 ming kishi yashagan. Demak, Buxoro va uning atroflarida yashovchi aholi soni 100 ming kishiga yaqinlashgan.

Shaharning etnik tarkibi ham bir xilda bo'lmagan. Shaharning asosiy aholisini so'g'diylar va turkiyzabon xalklar tashkil qilgan. Ma'lumki, VIII – X 23 asrlarda turkiy xalklar faqat vohadagi shahar va qishloqlarda emas, balki voha atroflaridagi cho'llarda ham yashar edilar. Buni Narshaxiy asarlaridan tushunib olish qiyin emas. Ma'lumki, arablar vohaga bosib kelgan kezlarda turklar ular bilan raqiblashib, kurashib kelgan edilar, vohani batamom qo'lga kiritib olgandan so'ng ham turkiy qabilalar arab istilochilari bilan kelisha olmasdan, vohaga tez-tez xujum qilib turganlar va shuning uchun ham Buxoroga amir bo'lib tayinlangan kishining buyrug'i bilan voha atrofida devor ko'tarilgan.

Buxoro shaxrida va umuman vohada tub yerli aholidan tashqari boshqa yerlardan tijorat yo'li bilan kelib o'rnashib qolgan kishilar ham mavjud edi. Shulardan biri «kashkashonlar» nomi bilan atalgan. «Buxoroda, — deb ta'kidlanadi Buxoro tarixida, — bir qavm bor ediki, uni kashkashon der edilar. Ular xurmatli, qadr-qiyimatli va e'tiborli odamlar bulib, Buxoro aholisi o'rtasida zo'r e'tiborga ega edilar; ular dehqonlardan bo'lmasdan (yirik mahalliy yer egalaridan bo'lmasdan demoqchi) chetdan kelgan kishilar bo'lib, aslzoda savdogar va boy odamlar edilar»¹. Qutayba Buxoroni batamom egallagach, kashkashonlarni uyjoylarini, undagi anjomlarni arablarga qoldirib, shahardan chiqib ketishga majbur kildi. Qashqashonlar Shaxristondan chiqib, undan tashkari yerlarda 700 ko'shk (hovli-joy) bino qiladilar. Hovli-joylar, bog'-rog'lar barpo qilib, o'z xizmatchilarini ko'chirib keltiradilar. Narshaxiy davrida (X asr birinchi yarmi) bu ko'shklarning ba'zilari vayron bo'lib, ko'p qismi shaharga qo'shilib ketgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyoyev. O'zbek dalatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Sagdullayev A., Ergashev F. O'zbekiston tarixi fani bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Yangi asr avlodi, 2009.
3. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-qism. – Toshkent: Sharq, 2010.